

VILLA RENZO:

A PROSTITUCIÓ, MINT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI PROBLÉMA

(*Studii Storici*, 22. 1981/2. 305–314.)

A prostitúció iránti társadalomtudományi érdeklődés, nem anekdotisztikus és felületes, hanem dokumentumok, módszeres tájékozódás alapján, meglehetősen újszerű és erősen differenciált, a kultúra különböző területei szerint. A marginalitás és a normáktól való eltérés jelenségeit és problémáit tanulmányozó történész óhatatlanul szembekerül e témával, amely mindenképpen számos nehézséggel, különböző elemzési típusokkal, sőt kulturális jellegű akadályokkal is együtt jár. Bár a nőmozgalom előretörése következtében – de nemcsak azért¹ –, a prostitúciót alaposan tanulmányozták és megvitatták, a történész számára még mindig valahogy „méltatlan” téma. Ugyanakkor komplex megközelítést igényel, amelyből nem maradhat ki a szociológia közreműködése, sem a kulturális tényezők sokféleségének figyelembevétele. Cikkünk néhány új munka megvitatásával és egy-két általános kutatási szempont felvetésével szeretne e téma elmélyítéséhez hozzájárulni.

Nézzük meg tehát a prostitúciót, mint a történeti kutatások tárgyát, de mindenekelőtt azt, hogy vajon melyik prostitúcióról van is szó? Ma is nagy számban jelennek meg többé-kevésbé kompiláció-jellegű, megbotránkozott hangú – vagy ami még rosszabb –, csiklandós színezetű munkák, amelyek nyilvánvalóan semmi hasznot nem hajtanak. A jelenség társadalmi kutatása, történeti térbe helyezve, valójában főleg két szempontból érdekes: a prostitúciót vizsgálhatjuk egyrészt, mint a pauperizmusról rajzolt általános kép egyik belső elemét, másrészt elindulhatunk az egészségügyi szervezetek, a morális tájékozódás, az igazságügyi intézmények, a társadalmi viszonyok oldaláról. Kétségtelen, hogy a prostitúciónak van egy olyan általános aspektusa, amely a tárgyra vonatkozó egyik legjobb munka szerzője, Alain Corbin² szerint alkalmas volt arra, hogy a történészek figyelmét eltérítse erről a témáról. Első megközelítésre a prostitúció strukturális és kultúrákon át ható jelenségnek tűnik, különösen a nyugati társadalmakban; s ezért úgy tűnik, hogy inkább az antropológusokra, vagy valami más diszciplína kutatóira vár, mintsem a történészekre. Kétségtelen, hogy hosszútávú jelenségről van szó; figyelembe kell azonban venni, hogy a társadalmi struktúrák és mentalitások módosulásával összefüggésben mégis változott és változik.

Azok a munkák, amelyekről szó lesz, feltárják, hogy vajon a jelenség önmagában is bír-e specifikus jelentőséggel (elsősorban úgy lehetne talán megközelíteni, mint egy merev és uralkodó családstruktúrán alapuló társadalom jellezettségét), míg egy meghatározott történeti korszakra vonatkozó kutatás kimutatja a jelenségen magán belüli belső változásokat. Azt kellene tehát mondanunk, hogy prostitúció formák léteznek, s nem „a prostitúció” mint olyan. Másrészt a történezt ha nem is kizárólagosan, mégis különösen érdekli a „szegény” prostitúció, a marginalitás és a pauperizmus egyéb vonatkozásaival való nyilvánvaló együtthatása; a prostitúcióra vonatkozó vélemény nyilvánítások elemzése pedig különösképpen gazdag és érdekes anyagot ad a kulturális vonatkozásban meghatározó elemek gyűjtéséhez és megértéséhez. Ez nem jelenti, hogy a sokféle megközelítési lehetőséget felejtjük el (gondolunk itt, – hogy csak néhányat említsünk –, az irodalmi témákra, a libertinus tradíció fontosságára, vagy a család változásaira), hanem csak azt, hogy határoljuk körül az érdeklődés elsődleges terét. Észrevételeimet a továbbiakban a 19. századra korlátozom; nemcsak, mert jobban ismerjük, hanem mert az ipari forradalommal bekövetkező változásokkal és a törvényes intézkedésekkel összefüggésben a 19. század az a mintaszázad, amelyben a prostitúciót az előbb megjelölt szempontok alapján lehet vizsgálni. Ezt előrebozsátva helyes szem előtt tartanunk, hogy a prostitúció jelensége a vizsgált korszakban nem választható el egy további, egyébként nagyon fontos vonatkozásától, attól, amely a nemi betegségek elterjedéséhez kapcsolódik. A szifilisz története³ az orvostörténet és a társadalomtörténet szempontjain kívül elsősorban azért fontos, mert főleg a prostitúciónak tulajdonítják a fertőzést; másodsorban, mert igazságszolgáltatási szempontból, a prostitúció megrendszabályozása és a betegek elkülönítése ezzel párhuzamosan fejlődött. A 19. században fejlődik ki a társadalmi riadalomkeltette valódi nagy kampány, sokszor jókora adag képmutatás kíséretében, vagy a bűn, a vétek jelszavai alatt. Ez volt a helyzet pl. a számos történész által joggal központi fontosságúnak tartott Josephine Butler-féle „keresztes-hadjáratokkal”.⁴

A jelenségre vonatkozó bibliográfiára⁵ vetett felületes pillantás is egész sor kérdést tesz indokolttá. Bár az irodalom rendkívül bőséges – és még tovább bővíthet, ha a téma kiterjed a szokások vagy a jelentéktlenebb irodalom vonatkozásaira is – a források szempontjából mégis fel lehet osztani néhány szektorra: a rendőrségi levéltárakra, a törvényhozási vitákra, az ellenőrző és törvényhozó testületek tevékenységére, az állami vagy magánjellegű vizsgálatokra, az újságok krónikáira, a többé-kevésbé hitelt érdemlő

emlékiratokra, az egészségügyi vizsgálatokra és ezek archívumaira. A megmaradó anyag a jelenséggel kapcsolatos vitákra vonatkozik, melyek ugyan a témához tartoznak, de a kutatás más eszközeire várnak. Első általános észrevétel, hogy e források egyike sincs abban a helyzetben, hogy részletes képet adjon a jelenségről, elterjedéséről, társadalmi velejárói jelentőségéről, és így tovább. Mint ahogy az eltévelyedések minden egyéb vonatkozásainál történik, a prostitúciót is csak egész sor közvetítőn keresztül ismerhetjük meg, nem pedig főszereplői közvetlen hangja alapján. A társadalmi ellenőrzés szervei és a törvényhozó testületek tájékoztatnak a vizsgált jelenségekről, de inkább saját működésükről adnak képet, mint magáról a reális valóságról. Ennek ellenére a források pontos és alapos vizsgálata a vonatkozások egész sorát rekonstruálhatja, és ha az így nyert kép nem is teljes, mégsem marad teljesen sötét. Az egyik legjobb tanulmány szerzője, Frances Finnegan,⁶ ismételtén és határozottan hangsúlyozta, mennyire fontos a közvetlen forrásokra való támaszkodás. Emlékeztetett arra, hogy a majdnem mindig másod- vagy harmadkézből való „jelentések” és a kortársak előítéletektől hemzsegő tanulmányai⁷ hamis képet nyújtanak a prostitúcióról. Mindamellett, ha a rendőrségi levéltárakban végzett, és a kortárs-elbeszéléseken alapuló gondos kutatásaiból ki is derülnek a prostituáltak szegény, sőt nyomorult életkörülményei, alkoholizmusuk, elterjedt betegségeik, fiatal koruk, alacsony származásuk és ugyanakkor a jelenség nyilvános létezése, a rendőrség korrupciójának méretei, s ha sikerül is neki a viktoriánus erkölcs tan hamis álarcát lerántania, mindez nem sokat tehet hozzá ahhoz, amit az orvosi és rendőrségi jelentéseken alapuló részletes vizsgálatokból ki lehet olvasni és meg lehet érteni, kezdve mindjárt Parent-Duchatelet antropológiai analízisen nyugvó fő művén.⁸ Anélkül, hogy kétségbe akarnám vonni a hasonló kvantitatív, de egyébként gazdagon csiszolt munkák fontosságát, le kell szögezmem, hogy a források a hatalom kezében vannak és ezért nagyjából egyformák. A probléma egyébként még súlyosabb Itáliában, ahol a levéltárak jellege, főleg az egészségügyi szerveké és a rendőrségieké olyan, hogy nem tesznek mást lehetővé, mint az elszigetelt, körülhatárolt, vagyis a nem teljes kutatást, legalábbis ami a 19. század második felére vonatkozik.

Ebből magától adódik egy megfontolás: ha alapjaiban akarjuk tanulmányozni a prostitúciót, minden társadalmi vonatkozásával együtt, felül kell kerekednünk a források egyediségének korlátain és először meg kell próbálnunk, hogy átfogó képet alakítsunk ki a problémákról. Ugyanakkor míg a helyi történeti munkák össze is gyűjtik a jelenség társadalmi előfordulásának gyakoriságát, de nem jutnak el odáig, hogy azt strukturálisan vizs-

gálják (teljes komplexitásának számbavételét értve ezen); az „általánosító történetírás”, elszigetelve és egyedinek tételezve fel magát a jelenséget, vagy az anekdotizálás szintjére esik vissza, vagy kénytelen belső variációkat nyomon követni és ezek szükségképpen nem lehetnek világosak. Számos ismételt példa van erre az irányra, a 19. századi⁹ munkáktól a legmodernebbekig.¹⁰ Mint az eltévelyedések egyéb jelenségeinél, ha általános szempontok alapján tanulmányozzák őket (elmebajok története, a bűnözés története és hasonló) az a súlyos és elkerülhetetlen kockázat merül fel, hogy az adminisztratív eljárások jelentőségének tanulmányozása során elmulasztjuk az osztálystruktúrák változásainak és a jelenség fejlődésének elemzését.

Másrészt, ha a kérdésre vonatkozó irodalmat vizsgáljuk, a kvantitatív vagy a társadalmi visszhangra irányuló helytörténeti megközelítés,¹¹ valamint az általános történeti dimenzió mellett az egyetlen felmerülő megközelítési mód az, amely a szexuális szokások változatainak, vagy Foucault-val szólva a hatalmi struktúra változásainak vizsgálata útján adódik, amibe a jelenség beleillik és ahová besorolható. Ebben az irányban Corbin munkája a leghasznosabb és a legjelentősebb, ha nem is az egyetlen. Analízise tengelyében a szexuális magatartás változása és – ebből kifolyólag – a jelenséggel kapcsolatos riadalom áll. A prostitúció társadalmi realitásának megváltozását (elterjedését, társadalmi összetételét, elhelyezkedését a városokban, megbélyegzését, stb.) e fejlődés figyelembevételével írja le: így a bordélyházak, az erkölcsrendészeti és az orvosi beavatkozások épp úgy a burzsoá társadalom formáivá válnak, mint a börtönök és a tébolydák (valamint az iskolák és a gyárak). Valóban, az effajta analízis sokkal dinamikusabb megközelítési módot nyújt, mint a Frances Finnegan-féle, és sokkal átfogóbbat, mint Vern Bulloughé vagy Fernando Enriquesé. Többek között azért is, mert így jobban megfogható az a téma, amely azután döntő azon történészek számára, akik a test és a szexualitás kultúrtörténetével, illetve a marginalizálódás és a bűnözővé válás társadalomtörténetével foglalkoznak. Ha ebben a vonatkozásban a feminista mozgalom kulturális megközelítése¹² és általánosabb értelemben a hatvanas évek végén fellépő társadalomfelfogás döntő volt is, történeti síkon mégis nagyon kevés történt. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a közvetlen tanúvallomások töredékesek, gyakran apokrifok, és mindig hiányosak. Mindazonáltal a témát nem lehet elejteni, sőt. A rendőrségi levéltárak mellett éppen az „élettörténeteknek” köszönhető, hogy rekonstruálni lehet pl. az eltévelyedett életutak némely elemét, és ebből adatok egész sora tárul fel a társadalmi érzékenységről, a szerepekről, a mobilitásról, stb.¹³ De ezek a források gyakran félrevisznek: ha sok prostituált jut

is el a viszonylagos jólét és társadalmi emelkedés bizonyos fokáig, a túlnyomó rész nyomorban, kivetettségben és (mindenekelőtt) alkoholizmusba merülve végzi, általában viszonylag rövid idő leforgása alatt, ahogy Frances Finnegan kimutatta, és ahogy az orvosi jelentések és az antropológiai vizsgálatok is tanúsítják.

Hogyan fogjuk meg a testtel kapcsolatos kulturális változást és hogyan közelítsük meg és értsük meg a prostitúciót, mint a test „gazdaságának”, „piacának” elemét? Ezen a téren a levéltári források másodrendűeknek látszanak. Legfeljebb azok a levéltárak nyújtanak néhány szempontot, amelyek tartalmazznak adatokat a bordélyokkal kapcsolatban (különösen elhelyezkedésükről, áraikról, szerkezetükről és főleg az engedélyek révén tulajdonosaikról), de ugyanakkor óhatatlanul elkerüli a figyelmet az egész titkos prostitúció, az ellenőrzés, az elnyomás módszereinek lassú érése és átalakulása, mint ahogyan működésük, ábrázolásuk, bemutatásuk is. A dinamika ábrázolása érdekében lényegében teljesen hiábavaló lenne izolálni egyetlen elemet, a jogi-adminisztratív tényezőt. Talán egyetlen más esetben sincsenek igazságszolgáltatási esetek ennyire alárendelve a szónoki alkotás abszolút uralmának, vagyis annak az akaratnak, ahogyan egy társadalom egy jelenségről beszélni akar, mint ebben az esetben. Ez a téma, mely pontosan a középpontja Michelt Foucault¹⁴ szexualitásra vonatkozó gondolatainak, középponti helyre kell hogy kerüljön a prostitúcióval foglalkozó történeti analízisben is. Mi értelme lenne a bolondokat vagy bűnözőket anélkül vizsgálni, hogy mérlegelnénk, miért írtak és beszéltek róluk valaha annyit, és hogy ez miként is történt. Ugyanez áll, a prostitúcióra, mely a köztudatban a nepoleoni korszak végén parancsoló érvénnyel megjelenik és probléma marad végig az egész 19. század folyamán, minden bizonnyal sokkal elevebben, mint ahogyan ez a mi századunkban történik. És nemcsak a jelenség szabályozásáról, körülhatárolásáról, kontrollálásáról van szó. Nemcsak arról, hogy a tipológiai, patológiai, okozati magyarázatok számát szaporítsuk. Valójában a 19. századi nyugati világban a prostitúció a „megszólaló” szexualitás formája. Ha jól meggondoljuk, még csak elnyomásról és titkolózásról sem lehet beszélni. Hivatalosan ez volt a szándék és törekvés, de a jelenség elterjedése, nyilvánvalósága, a viszonylagos tolerancia, mely hagyta, hogy szabadon úszkáljon a gazdaság és a piac vizein, az a tény, hogy sok, változatos és jelentős terület van a szervezett vagy a titkos prostitúció számára fenntartva, mindez azzal jár, hogy más módon tekintünk a jelenséget.

Három különböző szintű integrálásra váró analízist tudunk itt felsorakoztatni, melyeket azonban szükségképpen mindig össze kell fogni. Az első

a prostitúció társadalmi megjelenésére vonatkozik; a második a prostitúció-ról való véleménynyilvánítások dinamikájára; a harmadik a szabályozására és ellenőrzésére. Ezekre a vonatkozásokra külön nem térek ki; szükségszerű alapját kell, hogy képezzék a témával kapcsolatos minden kutatásnak, de azt tartom, foglalkozni kell velük az általánosabb társadalomtörténeti munkákban is. Mivel a prostitúció, ahogy a többi, eltévelyedésnek minősített magatartás is, állandóan jelenlevő társadalmi tünet, a maga módján szorosan hozzá van kötve a társadalmi struktúrákhoz.

A prostitúció nem statikus jelenség változik a szokások átalakulásával kapcsolatban, és befolyásolja másodlagosan a törvények módosulásai és a gazdasági folyamatok is. De más, hogy úgy mondjuk, belsőbb vonatkozásai is vannak, melyek az elmúlt században különös súllyal estek a latba: ezek a titkos prostitúció kiválasztódásával és elterjedésével vannak kapcsolatban. Az elkülönítés a bordélyházakban, mint általánosuló jelenség, elsősorban az egészségügyi, általánosabban a társadalmi ellenőrzés céljait szolgálva fejlődik ki. Az 1830 és 1850 közt eltelt húsz év folyamán az orvos felsorakozik a hagyományos rendőr mellé, sokszor elnéző, cinkos ellenőrzője a prostituálnak, később pedig a társadalmi ellenőrzés mechanizmusának fő alakjává válik.¹⁵ Ez a folyamat, mely alapjában véve azonos formában jelentkezik minden európai országban, és párhuzamosan halad egy újabb területnek az orvos által való meghódításával, ez a terület a bűnözés. Ez fontos lépést jelent azért is, mert jelzi a prostitúcióval kapcsolatos társadalmi állásfoglalás végleges elvilágiasodását, amellyel kapcsolatban nem véletlen, hogy az egyház sohasem indított moralizáló hadjáratokat. A más csoportok által mozgatott hadjáratok lényegében éppen az orvosi mechanizmus ellen harcoltak: ostorozták a prostituáltak ellenőrzését, az eljárást, hogy a beteg asszonyt elkülönítik és a férfit nem, a kizárólag higiéniai hozzáállását egy olyan társadalomnak, amely valójában nem olyan moralizáló és visszafogott, amilyennek mutatkozni szeretne. Nagyon egyszerűen kiterjesztették e szexualitás tilalmi területét, kizárólag a házasságra és a prostitúcióra korlátozva, legalábbis a középosztály vonatkozásában. Csupán e két területen volt rendszeresen megengedve a szexuális gyakorlat.

Az elkülönítés és az orvosi beavatkozás magával hozza a jelenség elemzését: s íme megjelenik a szexualitás gyakorlatának tipológiája, stratifikációja, helyhez kötése. Már Parent-Duchalet próbálkozott besorolási kísérletekkel, s ez később átalakult a prostitúció különböző társadalmi osztályok által történő felhasználásának vizsgálatává. A rendszerezési és osztályozási szándék változatlanul folytatódott, bizonyossá tette az osztályok szerinti hasz-

nálatot és a specializálódást, a piac megoszlását, amely egy olyan társadalom körében megy végbe, amely mielőtt bármely irányba cselekedne, mindenekelőtt kontrollálni kíván. Az egyik megfigyelés, amely ismételten előfordul a jelenséggel foglalkozó különböző szerzőknél, hogy a prostitúció nem csak a nyomorhoz van kötve, hanem gyökerei vannak a különböző társadalmi rétegekben, úgy hogy a számontartott prostituáltak társadalmi eredet tekintetében úgy oszlanak meg, hogy lényegében véve követik a társadalom egészének százalékos osztálytagozódását.

Az ellenőrzés tényének van azonban egy másik következménye is: egyre nehezebbé, hogy ne mondjuk, lehetetlenebbé válik a bordély elkülönített helyzetéből, vagy akár csupán az egészségügyi és rendőri kontroll alól kikerülni. A társadalmi rendszer merevsége hasonló státus-merevséget hoz magával, és kialakul egy olyan pálya, amelynek egyes állomásai jól kivehetők. A mobilitás, amely az ancien régime társadalmát jellemezte (legalábbis a leküzdhetetlen határokon belül), most megszűnt, mert olyan nyomás keletkezett, amely meghatározta a prostitúció gyakorlatának különböző szintjeit. A prostituált fokozatosan olyan tárggyá vált, amely fölött normatív és ideológiai kontrollt lehetett gyakorolni: ebben státusának görbéje nem tér el a bolondétól és a bűnözőétől.¹⁶ Mindkét vonalon az esetek egy szükségképpen merev, általános osztályozás kategóriáiba sorolódnak be. Mindez feltétlenül a szexuális kapcsolatok elsatnyulását jelzi, nem az elnyomás miatt, hanem mert olyan szabályok vannak, melyek a magatartást mederbe terelik és a külső területeket a törvényesség kereteibe zárják be. A szexuális rend minden polgári társadalomban minden következményében sarkalatos pontot és egy objektív makacsul követett célt reprezentál.

Az az elem, amely ezen a renden áthatol, a titkos prostitúció lesz.¹⁷ A bordély társadalmilag elfogadott rendjében, nem a teljes prostitúció kap helyet. Az uralkodó osztályok által elfogadott prostitúción kívül (e tárgy főleg a szokások történetét érdekelheti) a kis- és középpolgárság szintjén következnek be változások a szexuális magatartásban, melyek kitérítik a nem ellenőrzött prostitúció területét és fokozatosan megsemmisítik a rendszerbeszorítás szándékát. Először fokozatosan, majd az első világháború után véglegesen megváltozik a véleménynyilvánítás tónusa, és már nem találjuk meg sem a megismerés szándékát, sem arra a rendre való törekvést, amely uralkodó volt a múlt század húszas éveitől kezdve a századvégig. Másrészt, miután a bordélyház az irodalmi ábrázolásban ugyanabban az időben, az 1870-es, 80-as években teret nyert, „felfedezték”, ez fokozatos visszaszorulásához vezetett, és egyre jelentéktelenebb tényezővé vált a prostitúciós te-

vékenység összességében. Ennek dinamikáját nyomon követhetjük épp a prostitúciót ábrázoló írások hangvételének megváltozásában. Három fázist különböztethetünk meg: az első főleg Parent antropológiai kutatási vonalát követi, amely az orvos szerepét és a higiéniai szempontokat próbálja felderíteni anélkül, hogy jelentős eredményeket tudna felmutatni; gyakran a rendőrség adataihoz nyúlik vissza. Mégis érdekes, ahogy ebben a fázisban a különböző országokban megsokasodnak a kutatások.¹⁸ A második fázisban, a század végén, az elemzések arra irányulnak, hogy megpróbálják felderíteni és leírni a titkos prostitúciót, nem hátrálva meg az elől, hogy a társadalmi riadalom elemeihez nyúljanak vissza, főleg a szifilisz terjedésével kapcsolatban; ez alkalommal történik a legösszefogottabb kísérlet arra, hogy a társadalmi veszélyérzet hadjáratot indítson (ahogyan ma a kábítószerrel kapcsolatban). E vitának emellett számos közvetlen politikai szempontja is van – érdemben pl. a szocialisták állásfoglalásával kapcsolatban.¹⁹ Ez a fázis időben egybeesik az igazi, komoly bűnözés elterjedésével, aminek megvannak a kutatói a kriminalisztikai antropológia iskolájában, és ami nagyon változó motivációkkal visszatükrözi a századvég egész légkörét, amikor is a szervezett bűnre és a büntetés szükségességére vonatkozó értekezések²⁰ elterjedtek a különböző országokban.

Végülis leszögezhetjük, hogy a prostitúció a 19. század folyamán két-fajta átalakuláson ment keresztül: az egyik a társadalom strukturális változásainak tudható be, amelynek során a társadalom összetétele, eredete és maguk a magatartásformák együtt haladnak az iparosodás és városiasodás folyamataival a nemzeti sajátosságok és feltételek szerint; a másik módosulás a szexuális szokásokban megy végbe, párhuzamosan a család szervezetének változásaival és a kliensek megváltozott kívánalmaival, akik kezdik elutasítani a bordélyház „fiziológiáját”. Ezzel egyidőben a prostitúció felett a társadalmi ellenőrzés két egymástól eltérő formája érvényesül, melyeket a törvényhozás szabályoz, és amelyek célja az elkülönítés és az egészségügyi kontroll.²¹ A század első felében ezek emelkedőben vannak, a második felében krízisbe kerülnek, bár még mögöttük áll a szónokló rétegek védővonal, mely főleg az orvosok munkáját támogatva a fertőzéstől való félelemmel és a degenerációval operál, hogy a „társadalom legnagyobb veszedelme” elleni riadó alapjait megvesse. A századforduló idején állandóan felszínen forgó témák a prostitúció és a „fehér rabszolgakereskedelem”, céljuk, hogy korlátok közé szorítsák és szabályozzák a szexualitás gyakorlatát, már csak azért is, mert a női prostitúción kívül egyetlen problémát sem lehet komolyan megtámadni. A különböző elemekben oly gazdag szegény prostitúció

most történelmi kutatások tárgyává lesz, melyeknek elsősorban számot kell vetni alapvető magvával: a nő védtelen életfeltételeivel, az önrendelkezés legkisebb foszlányának hiányával, egy gyakran brutális, megbélyegző hajlamú és gettó-alkotó társadalomban.

Jegyzetek

1. E megváltozott érdeklődés némely vonatkozására ld. T. Pitch, *Prostituzione e malattia mentale: due aspetti della devianza nella condizione femminile*, „La questione criminale”, 1, 1975. 2, 379–390.
2. Corbin, A.: *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution aux 19e et 20e siècles*, Paris, Aubier, 1978. Ld. G. Gattei kritikai megjegyzéseit, „Studi Storici”, 1, 1980, 193–197.
3. A szifiliszre vonatkozóan számos értékes, bár nem új tanulmány áll rendelkezésünkre. A betegséggel kapcsolatos bibliográfiára vonatkozóan ld. J.K. Proksch 5 kötetes munkáját: *Die Litteratur über die venerischen Krankheiten von der ersten Schriften über Syphilis aus dem Ende des fünfzehnten Jahrhunderts bis zum Jahre 1889*, Bonn, Hanstein, L, 1889; II., 1890; III., 1891; Szerzők négyjegyzéke 1891; Kiegészítő kötet 1, 1900. Pótolhatatlan forrásként felhasználható ugyane szerző másik munkája, aprólékosan pontos, gazdag jegyzet-, anekdota- és adatanyaggal: J.K. Proksch, *Die Geschichte der venerischen Krankheiten*, Bonn, Hanstein, 1895. 2. köt. Hasznosan forgatható E. Jeanselme kötete: *Histoire de la Syphilis. Son origine, son expansion*, Doin, 1931, legáltalánosabb része *Traité de la syphilis*. Elsősorban kezdeti korszakával foglalkozik (a 15. sz. végétől), a betegség elterjedésével, a vele kapcsolatos baljós jóslatokkal, és lefolyásával, mely a pestishez tette hasonlóvá. Az elkövetkező századokra vonatkozóan, amikor más formát kezdett öltetni, kevésbé akut, időben elhúzódó jelleggel, tipikus fázisokkal, a szerző alapos tájékoztatást ad gyógyításáról, megelőzéséről, a betegség elmúlásáról. Más vonalon, társadalomtörténeti szempontból, és a betegség hatására a kultúrára, irodalomra ld. J. Gleugh *Secret enemy. The story of a disease*, London–New York, Thames and Hudson, 1954. A 19. század vitáit, még inkább általában az orvosi kutatásokat, a higiéniai rendszabályokat, nem különben Ricord felfedezésének hatását a kankóra és a szifiliszre vonatkozó differenciáltabb diagnózisokra élesen világítja meg és elemzi D.B. Perrett, *Ethics and error: the dispute between Ricord and Auzias-Turenne over syphilisation, 1845–1870*, Stanford University, kiadatlan Ph.D. disszertáció 1977. A témára vonatkozó olasz irodalom úgyszólván teljesen hiányzik. Gyors áttekintést ad T. Penacchia, *Storia della sifilide*, Pisa, 1961.
4. Tevékenységére ld. elsősorban öléletrajzi írásait: J. Butler *Personal Reminiscences of a Great Crusade*, London, Marshall and Sons, 1896; továbbá: *Josephine Butler: an autobiographical memoir*, Bristol, 1911.
5. Hasznos tájékoztatást nyújt V. Bullough, M. Deacon, B. Elcano, B. Bullough, *A bibliography of prostitution*, New York–London, Garland, 1977. A bibliográfia 5.494 címet sorol fel, nagyjából csoportosítva, nem minden tévedés nélkül, és számos hiányossággal, tekintettel arra, hogy néhány megelőző bibliográfiát dolgoztak

- fel és Washington, London és Páris könyvtárainak anyagát, bár nem teljességgel (a prostitúcióhoz sorolt erotikus irodalom kihagyásával). Az átfogó gyűjtés iránti érdeklődés nyilvánvalóan jelentős, de az olasz kutató számára, aki hazája problémáival szeretne foglalkozni, nem sok támpontot nyújt. Ami a mentalitások tanulmányozásánál lényeges erotikus irodalmat illeti, (anélkül, hogy jelentőségét eltúloznánk, a szexuális magatartások vizsgálatánál elsődleges forrásként kezelve, ahogy S. Marcus sok kritikával kísért munkája tette *The Other Victorians: a study of Sexuality and Pornography in Mid-Nineteenth Century England*, New York, Basic Books, 1966, továbbá az inkább társadalomtörténeti érdeklődésű R. Pearsall, *The Worm in the Bud. The world of Victorian Sexuality*, London, Weinfeld and Nicolson, 1969, ld.: T. J. Deakin, *Catalogi librorum eroticorum. A critical bibliography of erotic bibliographies and book catalogues*, London, Cecil and Amelia Woolf, 1964; P. Pia, *Les livres de l'Enfer du XVIe siècle à nos jours*, Paris, Coulet-Favre, 1978, 2. köt. Megjegyzendő még, hogy főleg az Arno Press jóvoltából a legutóbbi évtized során a prostitúcióról szóló klasszikus tanulmányokból számos újrakiadásra került sor az Egyesült Államokban.
6. Ld. F. Finnegan, *Poverty and prostitution. A study of Victorian Prostitutes in York*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
 7. Finnegan főleg francia antropológiai tanulmányok tradíciója helyett a viktoriánus kor moralizáló angol irodalmára szorítkozik. A polemikus vonatkozásra ld. W. Acton, *Prostitution considered in its moral, social and sanitary aspects*, London, Churchill, 1857, újrakiad. London, Mac Giffon and Kee, továbbá a még ismertebb és elterjedtebb munkát (a viktoriánus morál klasszikusát) W. Acton, *The functions and disorders of the Reproductive organs in Childhood, Youth, Adult Age and Advanced Life Considered in their physiological, social and moral relations*, London, Churchill, 1871.
 8. A.J.B. Parent-Duchatelet, *De la prostitution dans la ville de Paris, considérée sous le rapport de l'hygiène publique, de la morale et de l'administration; ouvrage appuyé de documents statistiques, pincée dans les archives de la Préfecture de Police, avec cartes et tableaux*, Paris, Bailliere, 1836; 3e édition complétée par N.T. Trébuchet et Porait-Duval, chefs du bureau à la Préfecture de police et suivi d'un „Précis” sur la prostitution dans les principales villes de l'Europe, Paris Baillière, 1958.
 9. Egyik első példa erre az irányzatra F.S. P. Dufour (Paul La Croix álneve) munkája: *Histoire de la prostitution chez tous les peuples*, Paris, 1851–53 Bruxelles, Rozez, 1876, 8. köt., mely a 18. századnál megáll és nem több kisebb adomák gyűjteményénél (olasz ford. Milano, 1865.) A 19. század egész történetét felöleli viszont W. W. Sanger könyve, *The history of prostitution: its extent, causes and effects through the world*, New York, The medical publishing, 1910 (újrakiad. New York, Ams Press, 1976). A német nyelvterületre és a bűnözés felé való eltávolodásra vonatkozóan jelentős: W. Fishcer, *Die Prostitution, ihre Geschichte und ihre Beziehung zum Verbrechen und die kriminellen Ausartungen des modernen Geschlechtslebens*, Stuttgart, K. Daser, 1904.
 10. Az újkorra vonatkozó, de túlságosan általánosító művek közül a legjelentősebb: F. Enriques, *Prostitution and society*, London, Mc. Gibbon, 1963. 3. köt., főleg az amerikai területek alapos analízisével, és V. Bullough, *The history of prostitution* New York, New Hyde Park University Books, 1964.

11. A helyi történeti feldolgozásokra példa a viktoriánus korszak londoni bordélyházaival foglalkozó munka, E.J. Burford, *Queen of the Bawds*, London, Neville Spearman, 1973. A legjobb példa talán a prostitúció mikro-társadalomtörténetére Erik Hansen rendkívül részletes, szinte individualizált munkája, in J.H. Jensen, E. Hansen, L. Voss, *Social Studier, Kriminalitet, prostitution of fattigdom i Aarhus ea 1870–1906*, Aarhus, Rhversarkivet, 1975. Az angol vitákra: K. Nield (szerk.) *Prostitution in the Victorian age. Debates on the issue from 19th century critical journals*, Farnborough, Gregg Int. Publ. 1973; P. McHugh, *Prostitution and victorian social reform*, London, Croom Helm, 1980; J.R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980. Rendkívül élénk elbeszélő szerkezetével, szinte zszurnalisztikai jellegű, de igen jó forrásalapon nyugszik és főleg az abolicionista irányzat kutatásra hasznos: M. Pearson, *The Age of Consent. Victorian Prostitution and its Enemies*, Newton Abbot, David and Charles, 1972. A prostitúció Egyesült Államokbeli elterjedésére igen fontos és részletes D.J. Pivar, *Purity Crusade, Sexual Morality and Social Control 1868–1900*, Westport, (comm.), Greenwood Press, 1973. A 19. század végi társadalmi reagálás témájára ld.: G. Petrie *A singlar inquiry: the compaigns of Josephine Butler*, London, MacMillan, 1971; hasznosan forgatható továbbá: H.F.B. Compston, *The Magdalen Hospital: the story of a Great Charity*, London. 1971.
12. Milyen hatalmas, analízisekben gazdag ív köti össze Kate Millet szónoklait az elnyomásról és lealacsonyításról Judith Belladonna felszabadítást, újra birtokbavéltelt hangoztató elveit.
13. Az országonkénti egyéni helyzettől függően nehéz és rendkívül változó szintű minden komoly forrásbázison nyugvó kutatás elvégzése. Pl. a századvégi amerikai helyzetre vonatkozóan számos tanúbizonyosság áll rendelkezésre, ld. Anonymus, *Twenty tales by twenty women: from real life in Chicago*, 1903; S. Kendall, *The queen of the red light*, Los Angeles, Phillips, 1906; G. Kay, *Lady of the sun. The life and times of Alice Perrers*, New York, Nornes and Noble, 1873; P. Cunningham, *The story of Nell Gwyn*, 1908; C.E. Corbin, *Letters from a Chimneycorner*, New York, Fergus, 1886. De eltekintve a hitelesség és a kimondottan regényes beállítástól (mint Neill Kimball híres visszaemlékezései esetében), ezek, sok más könyvvel együtt, a reális valóságról csak gyors és sokszor nagyon felületes részkepeket adnak.
14. Ld. M. Foucault, *La volonté, de savoir*, Paris, Gallimard, 1976 (olasz ford. Milano 1978); egyéb munkáival ellentétben e tanulmány nem váltott ki megfelelő érdeklődést. Bizonyára tárgya miatt, de azért is, mert szándékosan provokatív jellegű és történetileg kevésbé világos.
15. A korszak kiemelkedőbb munkái közül ld.: F.F. A. Potton, *De la prostitution et de la syphilis dans les grandes villes, dans la ville de Lyon en particulier*, Paris, Baillière, 1843; M. Ryan, *Prostitution in London with a comparative view of that of Paris and New York*, London, 1839; A. Tardieu, *Étude médico-legale sur les attentats aux moeurs*, Paris, 1858 (számos újrakiadása 1878-ig).
16. A tárgyra vonatkozóan ld. L. Fiaux, *La prostitution réglémentée et les pouvoirs publics dans les principaux états des deux-mondes*, Paris, Alcan, 1902.
17. E kérdéssel kapcsolatban is csak a legkiemelkedőbb tanulmányokra utalok: O. Commenge, *Hygiène Sociale la prostitution clandestine à Paris*, Schleicher, 1897; F.

- Charlier, *Les deux prostitutions*, Paris, Dentu, 1889; C.J. Lecour, *De l'état actuel de la prostitution parisienne*, Paris, Asselin, 1874; L. Martineau, *La prostitution clandestine*, Paris, Delahaye et Lecrosnier, 1885.
18. 1880 és 1900 között szinte hihetetlenül meg sokasodnak a módszertani szempontból teljesen homogén kutatások minden kontinens különböző távoli országaiban; (ld. V. Bullough, id. bibliográfiáját); e tanulmányok, a lehetséges analízisen túl, összehasonlítások sorát teszik lehetővé egy viszonylag rövid korszakra vonatkozóan.
 19. A témával először A. Corbin tanulmánya foglalkozott. *Le péril vénérien au début du siècle: prophylaxie somitaire et prophylaxie morale*, in L. Murard, P. Zylberman (szerk.): *L'haleine des faubourgs*, „Recherches” no. 29, 177. dec. mely azonban csak francia vita elemzésére szorítkozott.
 20. A legismertebb munkák: C. Lombroso, G. Ferreno, *La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*, Torino, 1893, főleg azonban P. Tarnowsky, *Étude anthropométrique sur les prostituées*, Paris, 1889; J.A.J. Pippingskold, *Ifragam om prostitutionen*, Helsinki, Frenckell, 1890.
 21. C.J. Lecour, *La prostitution à Paris et à Londres 1789–1870*, Paris, Asselin, 1870 a legfontosabb intézkedésekkel foglalkozik. A törvényes rendelkezések részletes, összehasonlító és társadalmi szempontból alapos történeti feldolgozása azonban még hiányzik.